

HİKMAT AL-MAVT RİSÂLESİ İBN SİNÂ'NIN MIDIR ?

Ahmed Ateş

İbn Sînâ'nın yazmış olduğu söylenen eserler arasında, bir de farsça *Hikmat al-mavt* adlı küçük bir risâle vardır. Bildiğime göre, ilk önce Osman Ergin ondan bahsetmiş¹ ve İstanbul'da Es'ad Efendi Kütüphanesi'ne âid bir mecmua (Nr. 3688) içinde bulunan yegâne nüshasını tanıtmıştır. Ondan sonra C. Brockelmann, meşhur eserinde, sırf Osman Ergin'e istinâd ederek, iki yerde bu eseri zikr etmiştir². Bunları takib eden G. C. Anawati de, galiba aynı menbaa dayanarak ve bizzat eserin nüshasını gördükten sonra, onu İbn Sînâ'nın eserleri arasında gösterir³. Nihâyet 'Alî Aşğar Hikmat, evvelki sene (21. III, 1952) Bağdad'da okuduğu tebliğde, bu risâleden bahsetti. Onun sözleri aynen şöyledir:

حکمة الموت - بالفارسية (راجع فتاوی، رقم ۲۱۸، ص ۲۷۴) وليس النص الفارسی بقلم الشيخ الرئيس وقد يكون ترجمة رسالة او مقالة للشيخ ترجمت بعده

«*Hikmat al-mavt*. Farsça (bakınız Anawati, sayı 218, s. 274); farsça metin al-Şayh al-Ra'îs'in kaleminden çıkmış değildir; bu al-Şayh'in bir risâle veya makalesinin tercümesi olup, kendinden sonra (farsçaya) tercüme edilmiştir⁴». Yâni 'Alî Aşğar Hikmat, risâlenin İbn Sînâ'nın eseri olduğunu, ancak her hâlde Arabça bir makale veya risâlesinden tercüme edildiğini kabul etmektedir. Bize öyle geliyor ki, bu şehâdetlere rağmen, risâle biraz ya-

¹ *Büyük Türk filozof ve tıp üstadı İbn Sina. Hayatı ve eserleri hakkında tetkikler*, İstanbul, 1937 (Türk Tarih Kurumu yayınlardan, seri VII, nr. 1) içiade, nr. 65.

² *Geschichte der arabischen Litteratur. Erster Supplementband*, Leiden, 1887, s. 814, nr. 14 c ve s. 820, nr. 68 a.

³ G. C. Anawati, *Essai de bibliographie avicennienne. Mu'allafât İbn Sînâ*, Kahire, 1950, s. 274, nr. 218.

⁴ *Al-Kitâb al zahabî li 'l-mahracân al-alî li-zikrâ 'l-İbn Sînâ. Millénaire d'Avicenne, Congrès de Bagdad, Kahire, 1952, s. 90.*

kından tedkik edilince, için leki fikirlerin İbn Sînâ'ya âid olabileceği hususunda bir şüphe uyanmaktadır. Ancak bu risâlenin mevzükiyeti meselesini münakaşa etmeden önce, onun hakkında biraz izâhat vermek yerinde olacaktır.

Risâle, bir mecmuanın içinde bulunmaktadır. Bu mecmuanın ihtiva ettiği bâzı risâlelerin sonunda h. 737 tarihi varsa da⁵, nüshanın yazısı, kâğıdı ve mürekkebi onun en erken h. XI. asra âid olduğunu hemen göstermektedir, yâni çok yeni bir nüshadır. *Risâle-i Hikmat al-mavt*, bu mecmuanın sonundaki on varaklı işgal eder ve mükaddemesiz olarak şöyle başlar⁶:

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين، بياد دانستن که اول چیزی که بر بندگان واجب است شناختن حق است جل وعلاکه واحد حق و قدیم مطلق است و واجب الوجود بحقیقت او را کویتند، دوم ایمان آوردن باینیا... و تصدیق سید المرسلین و امام المعتبرین رسول رب العالمین محمد مصطفی...

«Besmele. Bilmek lâzımdır ki, kullara vacib olan ilk şey, hakikî bir, mutlak kadîm ve hakikatte kendisine *vâcib el-wücûd* denilen ulu ve yüce Hakk'ı tanımaktır. İkincisi peygamberlere iman getirmek... ve peygamberlerin efendisi, müttekîlerin imâmı ve âlemlerin sahibi (Tanrı'nın) elçisi Muhammed Muştafâ'yı tasdik etmektir...»

Eser, umûmiyetle dünyanın fânî olduğunu ve bu dünya lezzet ve zevklerine ehemmiyet vermemek icab ettiğini anlatmaktadır. Ölüm hakkındaki düşünceler, bu münâsebetle anlatılmıştır. Burada, bir de, bu basit fikirlere biraz felsefî bir mâhiyet vermek için, araya bâzı felsefî tâbirler konulmuştur. Meselâ⁷:

ازین جهت است که سید المرسلین محمد مصطفی... میگوید که ملائکه در ازل آزال در مکتب جبرئیل بوده اند و این جبرئیل آنست که حکما در اصطلاح خویش او را عقل فعال خوانند. همچنین عقول و نفوس را در وضع قاعده شرع ملائکه خوانند، پس نفس کل روح عالم روحانی و عالم ظاهری آمد... و بدن مرکب روح کشت...

«Peygamberlerin efendisi Muhammed Muştafâ'nın ezellerin ezeline meleklerin Cebrâil'in mektebinde okuduğunu söylemesi bu yöndendir. Bu Cebrail feylesufların (*hukamâ*) kendi istilahlarında fa'âl akıl dedikleridir. Nitekim *akıl* ve *nefis*'lere şeriat kai-

⁵ Bakınız Anawati, *meskâr eser*, s. 13, 231, 237, 287, 289 v.s.

⁶ *Hikmat al-mavt*, Esad Efendi, No. 3688, varak 142 b.

⁷ *Hikmat al-mavt*, varak 142 b.

desinin vaz'ında melekler denir. O halde nefsi küllî rûhânî âlem ile zulmânî âlemin ruhudur... ve beden ruhun bineğidir».

Eser, istinsah yanlışları ile dolu olduğu gibi, çok da fenâ yazılmıştır. Bundan dolayı söz başları iyi fark edilmiyor, fakat dik-katle okunulunca, her fikrin *işârât va amâla* (varak 144 a), *tanbîh va tafhîm* (varak 144 b), *tanbîh va taznîb* (varak 145 b), *fâ'ida* (varak 149 a) veya sâdece *işârât* (varak 149 b) gibi başlıklar taşıdığı görülür. Ölüm meselesi, burada tesadüfen ele alınmış olmasına rağmen, en geniş yeri işgal eder. Risâledeki şu cümleler, bu husustaki fikri bilhassa göstermektedir⁸: «آکثون بدان که مرکب و زندگانی دو قسم است، یکی جسدانی (کذا) دیگر نفسانی، اما حیوة جسدانی... امر فرمودن نفس سر حواس ظاهر را... اما حیوة نفسانی معرفت نفس است بذات خود و بذات حق تعالی... و مرکب نفسانی جهات نفس است در شناختن خود و تاشناختن حق تعالی... و راضی شدن بذات دنیوی و اعراض از تحصیل علوم...»

«Şimdi, bil ki, ölüm ve yaşama iki (şer) kısımdır; biri cismânî, öteki rûhânî. Cismânî yaşama... nefsin dış hâselerle iş buyurmasıdır... Ruhânî yaşama, ruhun kendi zâtını ve ulu Tanrı'nın zâtını bilmesidir... Ruhânî ölüm ise, ruhun kendini bilmekte cehaleti ve ulu Tanrı'yı tanınaması... dünya lezzetlerine razı olup, ilimleri kazanmaktan yüz çevirmesidir...».

Bu risâlede, fikirleri isbat etmek için, ekseriya âyetlere ve görünüşe göre, mevzû' olan hadîslere istinad olunuyor. Meselâ bir yerde şöyle deniliyor⁹: «الناس نیام اذا: واز بهر این گفت سید المرسلین... الناس نیام اذا: «peygamberlerin efendisi bunun için,— İnsanlar uykudadırlar, ölünce uyanırlar— dedi». Risâlenin sonlarına doğru, Peygamber'in bütün yüksek hakikatleri ve şeriatin esasını yalnız hazret-i 'Alî'ye söylediği anlatılmakta ve hazret-i 'Alî'ye karşı büyük bir hayranlık gösterilmektedir. Meselâ bir yerde şöyle deniliyor¹⁰: «سید المرسلین علیه السلام از اسرار قرآن و اخبار گذشتهگان که اسد الله: 10: «Peygamberlerin efendisi — ona selâm olsun! — Asad Allâh (Tanrı Arslanı = 'Alî)'a açıkladığı Kur'ân sırlarını ve geçmişlerin haberlerini Arablardan hiç kimseye söylemezdi...».

⁸ *Mezkûr risâle*, varak 142 b—145 a.

⁹ *Mezkûr risâle*, varak 147 a.

¹⁰ *Aynı risâle*, varak 147 b.

... وعلى بن ابی: «Risâlenin sonlarında da şunlar yazılmıştır¹¹: طالب علیه السلام آنکه محمد مصطفی میکوید محمد شهرستان علم وعلى در او و چنین کوید که لو کشف الفطاء، ما از ددت یغینا، یا رب آن چه صفای نفس... و آن چه...» «Muhammed Muştafa'nın (hak-kında) — Muhammed ilim şehridir, 'Alî onun kapısıdır» — dediği 'Alî b. Abî Tâlib — ona selâm olsun! — şöyle diyor: — Perde açılırdı, yakîn bilgim artmazdı. Allahım, o ne büyük ruh sâfi-yeti... ve ne ilim elde etmiştir!»

Hikmat al-mavt'in elde mevcut yegâne nüshası şu cümleler ile nihayete ermektedir¹²: «تو (چه) تفاخر آری بملبوسات فاخره که لعاب... ve sen kıymetli elbiseler ile ne öğünüyorsun ki, onlar, hayvanların en âdisinin tükürüğüdür; en lezzetli yiyecekler ile ne besleniyorsun ki, onlar hayvanın artığıdır». Görülüyor ki, burada bir hâtimeyi hatırlatacak hiç bir şey veya *نعمت* (bitti) ve sâire gibi bir kayd mevcut değildir.

Bu küçük risâlenin mevzû ve mâhiyetini göstermek için daha fazla uğraşmağa lüzum yoktur. Şimdiye kadar alınan parçalar ve gösterilen husûsiyetler İbn Sînâ'dan ne kadar uzakta bulunduğu-muzu göstermeğe kâfi gelmiştir. Bununla beraber söz başlarına verilmiş olan *işârât*, *taznîb* v.s. adları, İbn Sînâ'nın *al-İşârât va 'l-tanbîhât*'ındaki söz başlarını hatırlatmakta, ölüm ve hayat hakkında verdiği taksim de, biraz ilerde görüleceği üzere, yine İbn Sînâ'nın *Daf' al-gamm min havf al-mavt* adlı risâlesinde geçen taksime benzemektedir. Bundan dolayı bu risâlenin bu iki eserden birinden tercüme olduğu veya ikisinden de bâzı parçalar ihtiva edebileceği zannı hasıl olmaktadır. Ancak bu gaye ile yapılan bir karşılaştırma tamamiyle semeresiz kalmış ve bu farsça *Hikmat al-mavt* risâlesinin İbn Sînâ'ya âid olamayacağı fikrini daha fazla kuvvetlendirmiştir. Bu husustaki deliller şöylece sıralanabilir:

1. Bu eserde, her fikir bir âyet veya hadîs ile isbat edilmeğe çalışılıyor. Evvelce zikredilen parçaya ilâve olarak şunlar da zikredilebilir¹³: «و حال بر خلاف این است و ازین جهت است سید المرسلین:

¹¹ *Hikmat al-mavt*, varak 150 b.

¹² Varak 151 a.

¹³ Varak 146 b.

محمد مصطفى ... فرمودند: الدنيا قنطرة فاعبروها ولا تمروها وجاهي ديكركنتند: ... Hâl bunun zıddıdır ve Peygamberlerin efendisi Muhammed Muştafa bu cihetten buyurdular: — «Dünya bir köprüdür, onu geçiniz, fakat tâmir etmeyiniz». Başka bir yerde dediler: — «Dünya âhiretin tarlasıdır».

Başka bir yerde¹⁴: *يس بدانستيم كه مرڪب بحقيقت كه ظايت حكمت است*: ونفس را بقای جاودانی بود، یا اینها النفس المنطقتة ای المشغولة بتصرفات البدن أرجعی الی ربك یعنی مفارقت جسد کن واز غربت یا وطن خویش خرم ... «O halde bildik ki, ölüm hikmetin gerçekten gayesidir ve ruhun ebedî bekasıdır. «Ey mutmain — yâni vücudun tasarrufatı ile meşgul — nefis, sahibine dön (Kur'ân, Süre LXXXIX (al-Facr), âyet 27), yâni cesetten ayrıl ve gurbetten vatanına yollan...». Halbuki İbn Sînâ, eserlerinde, çok nâdir olarak, âyet ve hadîsleri delil olarak kullanılır.

2. Bu risâlede İbn Sînâ'nın yapması mümkün olmayan yanlışlar vardır. Meselâ hadîs olmadığı ve Hazret-i 'Alî'nin sözlerinden biri olduğu muhakkak olan *إنسانا إذا ماتوا اتبهوا* «İnsanlar uykudadır, ölünce uyanırlar» sözü, burada hadîs olarak gösterilmiştir. Bunun gibi Peygamber'e şöyle bir söz söyleniyor: «Muhammed ilim şehridir, 'Alî de onun kapısı». Bu her halde meşhûr *أنا مدينة العلم وعلي بابها* «Ben ilim şehriyim, 'Alî de kapısıdır» hadîsinden galat olsa gerektir. Nihayet *المطقتة* kelimesini «Ey mutmain nefis» âyetindeki *المطقتة* kelimesini «Bedenin tasarrufları ile meşgul» diye izah ediyor ki, bu izah her halde tamamiyle yersizdir¹⁵.

3. Risâleden bahsederken söylendiği üzere, bunun müellifi Hazret-i 'Alî'ye karşı büyük bir saygı göstermektedir ve çok muhtemel olarak şî'îdir. Halbuki İbn Sînâ, eserlerinde Hazret-i 'Alî'den bahsetmediği gibi, şî'î olduğu iddia edilmiş ise de, bu muhakkak değildir¹⁶. Bu bakımdan da bu eser İbn Sînâ'nın olamaz.

¹⁴ *Hikmat al-mavt*, varak 149 b.

¹⁵ Al-Bayzâvî, al-Hâzin ve al-Nasafî gibi bazı büyük müfessirlerin bu hususta verdikleri tefsir için bakınız: *Anvâr al-Tanzîl* (diğerleri ile beraber), İstanbul, 1820, c. VI, s. 511.

¹⁶ Bakınız: Muhammed Muştafa Hilmî, *İbn Sînâ va 'l-şî'a*, al-Kitâb al-zahabî içinde, s. 78 v.d.d.

4. Burada bahis konusu olan bâzı meselelerdeki fikirler, İbn Sînâ'nın hakikî eserlerindeki fikirler ile mukayese edilecek olursa, aralarında benzerlik değil, bâzen zıddiyet olduğu görülür. Meselâ bu risâlede ölüm ile hayatın *cesedânî* (!) ve *nefsânî* olmak üzere ikiye türü olduğu görülmüştür. İbn Sînâ'ya göre de ölüm ile hayat ikiye türüdür, fakat bunlar *nefsânî* ve *cesedânî* değil, *irādî* ve *tabî'î*'dir¹⁷. Bunlar ile kastedilen şeyler de birbirine benzememektedir. Fikir tezâdına bir başka misâl olmak üzere, ruh ile beden münasebetleri zikredilebilir. *Al-İşârât va 'l-tanbîhât*'-da, İbn Sînâ'ya göre, beden ruhun âletinden ibârettir; bundan dolayı bedendeki ârızalar, ölüm bile, ruha asla tesir etmez¹⁸. Bu risâlede ise meselâ *حاصل* *آن کمال نبودی* *چون در طفولیت از دنیا مفارقت نیامدی*, *نه بنی که اطفال چون در وجود آیند ...* *و چون در طفولیت از دنیا مفارقت کنند نفس ایشان [از] کسب معارف و حصول کالات بماند، لاجرم در آخرت با نفوس* *«Eğer ruhun که کسب حقایق و کمال نفس حاصل کرده باشند برابر نبوند ...* *beden ile bir alâkası olmasaydı, o kemâl hâsil olmazdı. Görmüyor musun ki, çocuklar dünyaya gelince, daha çocukken dünyadan ayrılırlarsa, ruhları bilgiler kazanmaktan ve kemâller elde etmekten geri kalırlar. Onlar, âhirette, ruh kemâli ve hakikatler kazanmış olan ruhlar ile müsavi olmazlar»¹⁹ denilmektedir. Yâni burada İbn Sînâ'nın asıl fikirlerine zıd olarak, ruh ile beden arasında sıkı bir alâka olduğu iddia edilmektedir. Bu da bu risâle'nin İbn Sînâ tarafından yazılmadığını gösterir.*

5. Bu risâlede fikirler isbat edilmek için, iki defa şiihlere baş vurulmaktadır. Bunlardan biri şudur²⁰:

¹⁷ *Rasâ'il al-Şayh al-Ra'îs Abî 'Alî...*, neqr. Mehren, cüz 3, Leyden, 1894, s. 52. *...وذلك جزم الحكماء بان الموت موانع موت اراضى وموت طبيعى، وكذلك الحيوة حيوان حيوة ارادية وحيوة طبيعية، وعنوا بالموت الارادى امانة الشهوات وترك التعرض لها، وعنوا بالحيوة الارادية ما يسمى له الانسان فى الحيوة الدنيا من المآكل والمشرب والشهوات، وبالحيوة الطبيعية بقاء النفس النمردية فى النيطة الابدية بما تستفيد من العارم وتجرأ به من الجهل ...*

¹⁸ Bakınız *al-İşârât va 'l-tanbîhât. Livre des théorèmes et des avertissements*, neqr. J. Forget, Leiden, 1892, s. 176 v.d.: *ما هو موضوع ما ... ولما كانت النفس الناطقة التى هى موضوع ما ... تصور المعقوله غير متلعبه فى جسم تقوم به. بل انما هى ذات آله بالجسم فاستحالة الجسم عن ان يكون آله لها وحافظاً للعلاوة معها بالموت لا تفسر جوهرها بل تكون باقية بما هو مبدأ لوجودها من الجوهر الباقية ... 193 : س. تنبيه الآن اذا كنت فى البدن وفى شواغله وحواله فلم تستحق الى كمال التناسب ولم تتألم بمحصل شده فاعلم ان ذلك منك لا منه وفيك من اسباب ذلك بعض ما نبهت عليه ...*

¹⁹ *Hikmat al-mavt, mezkûr gazma*, varak 146 b.

²⁰ *Mezkûr risâle*, varak 150 b.

يا خادم الجسم لم تسمى بخدمة   وتطلب الریح مما فيه خسران
عليك بالنفس فاستكمل فضائلها   فأنت بالنفس لا بالجسم انسان

«Ey vücuda hizmet eden, ona hizmet için neden çalışıyorsun da, içinde yalnız zarar bulunan bir şeyde kâr arıyorsun?»

«Ruhun için çalış, onun faziletlerini kemale eriştir! Çünkü sen vücudla değil, ruhla insansın».

Bu şiir Abu'l-Fatḥ 'Alî b. Muḥammed al-Bustî'nin kafiye harfi dolayısı ile *Nūniye* adı ile meşhûr olan ahlakî bir kasîde-sindendir. Abu'l-Fatḥ al-Bustî h. 401'den sonra, yani İbn Sînâ'dan biraz evvel Efganistan'da Gazne devletini kurmuş olan Türkler arasında ölmüştür²¹. O halde bu şâir, hayatının sonlarını İran'ın garbında geçirmiş olan İbn Sînâ'nın çağdaşdır. İbn Sînâ, onun bu eserini tanımış olsa bile, bunu eserinde zikretmezdi. Esâsen fikirlerini beyitler ile teyid etmek de İbn Sînâ'nın âdeti değildir.

Bu risâlede bir de farsça iki beyit vardır ki, şunlardır²²:

در جهانی که عقل و ایمانست   مردن جسم زادن جانت
تن فداکن که در جهان سخن   جان شود زنده چون بمیرد تن

«İçinde akıl ve iman bulunan bu cihanda cismin, vücudun ölmesi, ruhun doğmasıdır».

«Vücudu feda et, çünkü söz cihanında, vücut ölünce, ruh dirilir»

Bu şiirin vezni, mesnevî şeklinde oluşu ve üslûbunun sağlamlığı Macdûd b. Âdam al-Sanâ'î'nin *Ḥadiqa*'sından olması ihtimalini hatıra getirmektedir. Hakikaten bu eserin yedinci bâbı olan «Ruh ve bedenin fânîlik ve bekâsı hakkında söylüyor»²³ bölümünde bulunmaktadır. Sanâ'î, bu eserini h. 528'de, yani İbn Sînâ'nın ölümünden tam bir asır sonra yazmış, kendisi de h. 545'te ölmüştür²⁴. O halde yalnız bu şiir bile risâlenin İbn Sînâ'ya âid olmadığını isbata kâfi sayılabilir.

²¹ Bk. Ahmed Ateş, *Tercümân al-balâğa* haşiyeleri, İstanbul, 1949, s. 94 v.d. ve orada gösterilen kaynaklar.

²² *Mezkûr risâle*, varak 144 b.

²³ Sanâ'î, *Ḥadiqat al-ḥaḳîka va şari'at al-farîka*, ba-ıcam' u taşhîḫ-i Mu-darris-i Rîzavî, Tahran, 1329 h. ş., s. 425.

²⁴ Bk. Badî' al-Zamân Bîşröya-i Ḥorasânî, *Saḥan u suhanvarân*, 2. tab., Tahran, 1318 h. ş., c. I, s. 275 ve not 1.

6. Nihayet bu risâle, gerek Abû 'Ubayd al-Cüzcânî'nin ve gerekse İbn Abî Uşaybî'a'nın verdikleri İbn Sînâ'nın eserlerinin listesinde bulunmamaktadır.

O halde hem haricî, hem dahilî deliller bu risâlenin İbn Sînâ'ya âid olmadığını, İbn Sînâ'nın her hangi bir makale veya risâlesinin tercümesi de bulunmadığını göstermektedir. Bu risâle, dil husûsiyetlerine bakılarak, hicrî VII. — IX. asırlarda yaşamış olduğu tahmin edilebilecek şî'î bir sûfî tarafından yazılmış âmi-yâne bir nasihat kitabıdır; içinde bâzı felsefe istihlâhları olmakla beraber, İbn Sînâ ve felsefesi ile hiç bir alâkası yoktur. Bu eserin İbn Sînâ'ya isnad edilmesi ise, bir dikkatsizlik neticesi olmalıdır. Bu risâlenin içinde bulunduğu mecmuada, varak 141 a'da *Ḥikmat al-mavt min taşânîf malik al-ḥukamâ* 'Alî (!) b. Sînâ ibâresi vardır ve onu takibeden varakta, yani 142 b'de, bu risâle başlamaktadır. Fakat dikkat edilince görülür ki, bunların arasında koparılmış varaklar vardır. İhtimal bu koparılan varaklarda, İbn Sînâ'nın ölüm hakkındaki düşüncelerini ihtiva eden parçalar bulunmakta idi. Bu varak veya varaklar ortadan çıkınca, *Ḥikmat al-mavt* unvanı bu farsça risâlenin adı zannedilmiş ve bu da İbn Sînâ'nın eseri sayılmıştır. Hakikat-i hâlde risâlede onun İbn Sînâ'ya âid olduğunu veya ona isnad edildiğini gösteren hiç bir kayıt mevcut değildir.

Hülâsa *Ḥikmat al-mavt* adıyla gösterilen bu farsça risâle, aslâ İbn Sînâ'nın eseri değildir ve onun eserlerinin listesinden kat'î olarak çıkarılmalıdır.